

НЕОКОНЧАТЕЛНИ ИЗВОДИ

ФЕЛИКС КУЗНЕЦОВ (Москва)

Защо неокончателни? Защото окончателните изводи от подобен род дискусии — за същността и своеобразието на най-новата ни проза, която е в процес на развитие и борба — може да направи само животът.

Но като начало бих искал да обърна вниманието на читателите и участниците в дискусията върху една забавна подробност.

В бр. 1 на „Литературное обозрение“ за 1980 г. още в самото начало на дискусията, започнала със статиите „Епос, мит, притча“ на А. Бочаров, „Напрежение на търсенето“ на В. Камянов и „Цветът на времето“ на В. Росляков, в статията на Росляков четем:

„... Критика, критика, критика! Един и същ мотив, който, струва ни се, никога не е слизал от сцената. В личната библиотека на Пушкин до ден днешен „Московский телеграф“ е с неразрязани страници с изключение на онези, където са отпечатани статиите на Белински. В цялото това списание Пушкин е четял единствено критиката на Белински, останалите страници дори не е разрязвал.“ Това е удивително тънко наблюдение, което поставя нечувано високо нашата родна критика!

След В. Росляков в дискусията се включиха над 40 души — доктори и кандидати на филологическите науки, литературоведи, критици, прозаисти — и нито един от тях не намери свободно време да възрази на В. Росляков. Та списанието „Московский телеграф“ е било спряно от царя за отрицателен отзив за пиесата на Н. Кукольник „Ръката на всевишния отечеството ни спаси“ през април 1834 г., а първата статия на младия критик Висарион Белински, озаглавена „Литературни мечтания“, е отпечатана във в. „Молва“, приложение към сп. „Телескоп“ за септември — декември 1834 г. И щом като в сп. „Московский телеграф“ не би могъл да бъде отпечатан нито един ред от Белински, то Пушкин естествено съвсем не би могъл да разреже страниците на това списание със статията на великия руски критик.

Ясно е, че провеждайки дискусии, ние понякога лошо, невнимателно се четем един друг. А главно, нашите размисли за съвременния литературен процес често са затворени в днешното, невинаги се осланяме на миналото и бъдещото време.

Историческият подход към проблема, включен в темата на дискусията от списанието, неизбежно внася съществена поправка в самата постановка на въпроса: какво в същност е литературата на 70-те години? Къде, строго погледнато, са нейните граници във времето? Граници, определени не хронологично, а исторически?

Понякога изглеждаше, че този проблем всеки момент ще застане пред участниците в дискусията. „Улавям се, че мисля върху един малко необикновен

въпрос: кога в същност са започнали 70-те години? — писа А. Погрибни в статията „Признаци, на които вярваш“ (ЛЮ, № 3, 1981). Явно, че „необикновеността“ на въпроса все пак е уплашила автора на статията и той е избягнал отговора, без да се замисли сериозно — а какво необичайно има в същност в този въпрос? . . .

Да си припомним в тази връзка изминалия век и да си зададем въпроса: а какви са например границите — не хронологическите, а историческите — на 60-те години на XIX в.? И ще се окаже, че границите на историческото време по отношение развитието на културата далеч невинаги съвпадат с неговата десетгодишна хронология. Знаменитите 60 години в Русия от XIX в. са започнали в същност веднага след Кримската война, т. е. в средата на 50-те години, достигнали са апогея си в момента на революционната ситуация от 1860-те години, която, както е известно, е в периода 1859—1861 г., а завършва в 1866 г., след закриването на списанията „Современник“ и „Русское слово“. И когато през XIX в., пък и през XX се говореше за хората на 60-те години, за критиката на 60-те години, за публицистите или писателите на 60-те години — ставаше дума не за хронологически, а за исторически период от време, определен от други граници — някъде между 1856—1866.

С други думи, едва ли е възможно и правилно да се измерват формално-хронологично историческият и литературният процес. Исторически грамотният човек ще каже, че и 30-те години на XIX в. фактически са започнали през втората половина на 20-те години, явявайки се постдекабристки период в историята на руската литература и обществена мисъл, а 40-те са завършили с 1848 г., сложила началото не на ново десетилетие, а този път на седемлетие 1848—1855 г., което влезе в историята на нашата родина като „мрачното седемлетие“, време на реакции и гонения на литературната и обществената мисъл.

И така прозата на 70-те — в какъв смисъл? . . . Ако я разглеждаме формално-хронологично, то как да отделим произведенията, появили се в 1971 г., от произведенията на 1969 г., а произведенията на 1979 от произведенията, излезли на бял свят през 1981? И не просто да ги отделим, но и да изтъкнем техните „характерни, определящи черти“, отличаващи този литературен релеф от релефа на предшестващите шестдесет години и настъпващите осемдесет и да отговорим на въпросите: Какви нови жизнени пластове, нови социално-правствени конфликти са открити в литературата на изминалото десетилетие? Създаде ли тази проза нов тип литературен герой, кои черти на нашия съвременник се оказаха в нейното ползване? По такъв начин бяха определени в редакционния предговор задачите на дискусията.

Някои участници в дискусията веднага отбелязаха нереалността на подобна постановка на въпроса, като изказаха съмнение в истинността на „изработения навик да се измерва историческото време в обичайните синкопи — десетилетията“ (В. Камянов), тъй като „60-те години доста плавно преминаха в 70-те, без да поставят, така да се каже, по периметъра ярки опознавателни знаци. . . Някога това прищопено време придоби устойчив ритъм, ритъм на по-нататъшно следване.“

И въпреки всичко дискусията, продължила две и половина години, засегна съществени, напълно реални, верни черти на съвременния литературен процес. Защото разговорът беше не за механично изтръгнатото от историята хронологически определено десетилетие на 70-те години (1970—1980), а за онзи най-нов, съвременен период в развитието на родната литература през 70-те, който започна по-рано от 1970 г. и се яви формално-хронологична, но не и историческа граница. А действителната историческа граница, след която именно „прищопеното“ време придоби устойчив ритъм, ритъм на „по-нататъшно следване“, е, както е известно, средата на 60-те години, продължила, но и отделила в най-но-

вата история на нашето общество времето, започнало със средата на 50-те. И ако говорим за действително историческа периодизация на съветската литература от следвоенните години, то тази периодизация естествено и органично съпада с онези етапи на развитие, през които в тези години нашата страна премина последователно: от средата на 40-те до средата на 50-те, от средата на 50-те до средата на 60-те и от средата на 60-те до наши дни.

Нашата дискусия фактически беше посветена на най-новия етап от развитието на съветската литература, литературата на зрелия социализъм, чийто разцвет беше през 70-те години. И в дискусията този етап се отнасяше най-често не към абстрактните 60 години, а към литературата от края на 50-те — началото на 60-те години, към литературата на това „пришпорено“ десетилетие, което в нашето историческо развитие се асоциира с времето на преодоляване последиствията от култа към личността, утвърждаване ленинските норми в нашия живот. Именно от средата на 60-те години времето, както е известно, започна да придобива „устойчив ритъм, ритъм на по-нататъшно следване“, характерен за преживяваната от нас епоха на зрелия, развит социализъм, което не можеше да не сложи своя явен печат и върху развитието на родната проза, върху целия литературен процес. Нашата дискусия е посветена на извяването на характерните, определящи особености на литературата и на първо място на прозата.

И така какви нови жизнени пластове, нови социално-нравствени конфликти са открити в литературата през този най-нов, съвременен нам, започнал от втората половина на 60-те години период? Обективно това е централният въпрос на дискусията.

При правилната, точна постановка на основния въпрос на дискусията, при уточняване периодизацията отпадат и някои неверни според мен положения, изказани от онези участници, които са се ориентирали към по-къса дистанция за някакви изкуствено изтръгнати от историческия поток на времето „седемдесет“ години.

Имам пред вид конкретно твърденията на А. Бочаров, започнал на практика тази дискусия със статията „Епос, мит, притча“ в януарския брой на списанието за 1980 г., оценил повече от скромно постиженията и завоеванията на най-новата съветска проза. Като отбелязва, че най-плодотворни за 70-те години според него били руската лирическа селска проза, литовският психологически роман, естонската иронично-философска повест, успоредно с това той изказа и мисълта за „процесите на умора“ в литературата на 70-те години: „умори се лирическата селска проза“, „умори се до известна степен и военната проза“.

Темата за „умората“ като едва ли не главен отличителен белег на прозата от 70-те години премина през редица мнения в дискусията, определяйки нейния малко елегичен тон. Това „погребално“ настроение особено ярко се проявява в статията на Юрий Нагибин (№ 12, 1981). „От какво се образува това художествено цяло в последните години? — пита той. — Преди всичко т. нар. селска проза. . . Но колкото и да е тъжно, вече се вижда и вехненето на тази проза, в последно време нещо не се появяват нови произведения със същата художествена сила. . . Полетът, както и видимият вече залез на „селската“ проза, стана най-забележителното явление в литературния процес от последните години.“ И това се твърди след появата на романа „Дом“ на Ф. Абрамов и след публикуването на романа на М. Алексеев „Побойници“. . . Не избързваме ли с тези погребални настроения? Не е ли по-справедливо, обсъждайки съвременния, най-нов етап в развитието на отечествената проза, първо ясно да оценим и с пълна сила да се порадваме на онова, което имаме днес и което е същността на литературния процес през последните 15 години, а след това вече да се отдаваме на различни видове уморени, песимистични прогнози?

В тази връзка са ми по-близки възгледите на онези участници в дискусиата за прозата на 70-те години, които, гледайки и мислейки тази проза в исторически, а не във формално-хронологичен аспект, смятат, че времето от средата на 60-те до началото на 80-те е рядко и удивително по количество и качество на таланти, утвърдили напълно себе си в този най-нов етап от развитието на многонационалната съветска литература.

Гневно и остро възражение предизвиква у някои участници в дискусиата пиството на ростовския поет Владимир Сидоров: „... А литературата е цветуща!“ (ЛЮ, № 8, 1980), поради крайно спорната му теза, че уж „колективният гений“ на съвременната съветска литература е способен да замести пустеещото засага място на Лев Толстой. Присъединявайки се към филипиките по този повод, не мога заедно с това да не споделя радостта на Вл. Сидоров от принципиалните завоевания на съветската литература от 70-те години: „руската, рускоезичната проза, така както и поезията, е блестяща, както никога преди. . . Липсват величия, но литературата е цветуща, великолепна, велика. Възможно е това да е далечно връщане към Октомври. Възможно е да е висш израз на подема на народа към творчество.“

Прав е Владимир Сидоров и за друго: нивото на нашата проза и поезия от 70-те години е такова, че имаме пълното право да говорим за световно значение на съвременната съветска литература — в хода на казаното вече за световното значение на великото наследство на руската и съветската класика.

Като прави равностойност на 70-те, разбирайки под това не гола хронология, а един определен, строго очертан отрязък от историческия път на нашия народ и общество, критиката е длъжна преди всичко да каже с пълен глас с какво в същност са влезли тези действително исторически 70 години на XX в. в историята на литературата на социалистическия реализъм. И да каже тази истина, като се опира на партийните оценки, съдържащи се в материалите на XXV, XXVI, XXVII партийни конгреси, които оцениха високо реалните завоевания на съветската литература на съвременния етап от нейното развитие, на изводите и обобщенията на VI и VII конгреси на съветските писатели.

Основен за развитието на съветската литература на най-новото време, времето на зрелия социализъм, бе следният тезис, издигнат на XXV конгрес на КПСС: „Великото дело — строителството на комунизма — не може да върви напред без всеотдайното развитие на самия човек. Без високо равнище на културата, образованието, обществената съзнателност, вътрешната зрелост на хората комунизъмът е невъзможен, както не е възможно и без съответна материално-техническа база.“

Именно рязкото задълбочаване и развитие на хуманистичния потенциал на обществото на зрелия развит социализъм, фронталният обществен завои към проблемите на човека, към неговите духовни и нравствени ценности, нарастващото значение на етичните, нравствени начала обусловиха своеобразието, спецификата на идейните и естетически търсения на съвременния етап от развитието на нашата литература.

Щеше да бъде невярно да сведем многообразието на литературния процес от тези години единствено до т. нар. „селска“ проза или, да кажем, до естонската иронично-философска повест и литовския психологически роман — за ограничеността на подобни представи по отношение развитието на отечествената проза от последните години се говори достатъчно подробно в дискусиата. Ако вървим по пътя на съпоставяне опыта на националните литератури, то редом с естонската и литовската следва да поставим и грузинската, и казахската проза от изминалото десетилетие, както и много други.

Ако пък изберем тематичния подход, то именно през втората половина на 60-те — 70-те години разцъфтяха и се развиха динамично и успешно редица на-

правления в съвременната проза. Това е и историко-революционната ни проза (романите на С. Залигин, Г. Марков, А. Нурпейсов и др.); и прозата, отразила историята на социалистическото строителство (романите на А. Иванов, П. Прокурин, А. Ананиев); и нашата блестяща „военна“ проза (Г. Бакланов, Ю. Бондарев, В. Биков, К. Воробьев, К. Симонов, И. Стаднюк, А. Чаковски); и прозата, разкриваща нравствените търсения на съвременността (Ю. Трифонов, Д. Гранин, Г. Семьонов, О. Чиладзе). . . Разбира се, списъкът на имената за всеки отделен случай далеч не е пълен. Пък и не всеки писател може с лекота да бъде поставен на една и съща лавица: къде например да поставим Ч. Амираджиби или В. Тендряков, С. Крутилин или Грант Матевосян — та за всеки от тях 70-те години бяха по своему особено значителни.

Едва ли бихме могли принципно, без да рискуваме да изпаднем в абстракция, да изведем някаква единна формула за прозата на 70-те години. Но ако се опитаме, както пише и в редакционния предговор, да установим „характерните, определящи черти на прозата от 70-те“, то все пак е по-добре да направим това по вътрешния параметър, а не по външния, и по-точно — от вътрешния към външния, а не обратно. Тогава ще бъде по-понятна и жанрово-тематичната еволюция, която в известна степен достигна нашата проза за последните петнадесет години. А може би ще стане по-ясно дори и това, защо едни или други течения в днешната ни многонационална проза изведнъж се втурват напред или пък започват „да се изморяват“. . . Ще бъде по-ясна и границата, отделяща новия днешен период от развитието на нашата литература от предшестващия го преходен период от края на 50-те — началото на 60-те години. Ще бъдат по-очевидни грешките на критиката при тълкуване пътищата на развитие на съвременната проза, отбелязани в нашата дискусия.

Една от най-разпространените, както посочва дискусията, грешки, изживявани много бавно от нашата критика, е упоритото зачисляване прозата на Ф. Абрамов и В. Белов, В. Астафиев и Е. Носов, В. Распутин и В. Шукшин, М. Алексеев и Б. Можаяв в рубриката „селска“ проза, понякога в кавички, а понякога без, понякога с известни уговорки, но по-често без тях. Този несполучлив термин, появил се отначало като чисто условен, работен, отразяващ само външния, тематичен характер на жизнения материал, с който най-често си имат работа художниците на словото, днес стана явна спирачка по пътя на правилното разбиране и оценяване на това живо, свежо, мощно направление в отечествената ни словесност. Струва ми се, че тълкуването на тази проза като чисто „селска“ не само опростява проблема, но и служи за оправдание на онези тъжни, песимистични прогнози, с които се включиха в дискусията някои от участниците. Например същият този А. Бочаров или пък Ю. Нагибин, който обяснява уж вече настъпилия „залез“ на „селската“ проза именно с това, че „пред очите ни, може да се каже, се промени самата почва, на която поникнаха техните произведения. Остроят Матьора, запазвай вековния начин на живот с неговите трудови и нравствени традиции, потъва под водата. . .“

А тъй като „настъпва, вече е настъпило новото време“, а „новото време са новите герои“, то според Ю. Нагибин това „ново време“ е подписало вече своята присъда над „селската“ проза. „Всичко това не е недоволстване, не е песимизъм. Съвсем не. Животът си върви по реда!“ — заявява Ю. Нагибин, сякаш не забелязва, че подписва „присъда“ най-малко на десетки най-талантливи, при това в разцвета на творческите им сили писатели, игнорирайки факта, че например такива последни явления в тази проза като споменатия по-горе роман „Дом“ на Ф. Абрамов или сборника „Възпитание по доктор Спок“ на В. Белов, „Цар-риба“ на В. Астафиев или „Усвятските шлемоносци“ на Е. Носов разрушават, изтръгват из корен тази доста субективна концепция. Или отиват в небитието, видоизменят се — под напора на социалния и научно-технически прогрес — едни

или други исторически обусловени форми на народния живот, но не и самият народен живот! И ако остров Матьора потъна под водата, то с него не потънаха жителите му — те продължават своя път в общочовешката история и трябва да се мисли, че ще кажат занапред своята дума, и нещо повече, ежечасно я казват на света днес! И я казват с устата на своите художници, чиято съдба е неделима от народната съдба, и „новото време“ на народа е едновременно и тяхно ново време, „новите герои“, създадени в дълбините на народния живот, са и техни герои. Идейният и естетически смисъл на тази проза е къде по-широк и по-дълбок от природната и нравствена етнография на Матьора, макар осмислянето, отстояването на нейните трудови и нравствени традиции и ценности, формиращи се през векове на труд и борба на човека, да е една от най-важните грижи на тази проза.

Но колкото и да не е от значение за назованите художници тази грижа, тя повече или по-малко е подчинена на друго, далеч по-общо, окончателно оформяне философията на историята и философията на личността на съвременния човек, на неговото обществено самосъзнание, на онова духовно, нравствено начало, върху което уверено и твърдо може да застане съвременният, днешният и утрешният човек, трудещ се на тази тленна земя. С други думи, тази проза е не толкова „селска“, колкото нравствено-философска по своята същност, а по жанрово своеобразие — лирико-епична, след като е посветена на основните въпроси на духовното и историческо човешко битие. И макар тази проза да се зараждаше в преходното време от края на 50-те — началото на 60-те години (да си припомним ранните повести на В. Тендряков, А. Яшин, В. Солоухин), нейният разцвет и обществено признание бяха именно през 70-те години. И това не е случайно.

Нравственият патос на тази проза — при всичките противоречия в развитието ѝ, при всички спорове, които тя предизвиква към живота — може би в голяма степен изрази в нашата литература една обществена потребност на новото време, времето на зрелия развит социализъм, отговаряйки наистина невинно и не на всичко в нея достатъчно точно и убедително.

Тази потребност се определя от самия характер и специфика на социализма, от принципиалното му отличие от буржоазното потребителско общество по отношение значението за човека на материалните и духовните блага. Ако за буржоазното потребителско общество производството и употребата на материални блага е само цел, изчерпващ смисъл на човешкото съществуване, то за социализма материалните блага са не повече (но и не по-малко!) от у с л о в и е за истинско човешко съществуване. Смисълът е в друго: в развитието на духовната, истински човешка природа на личността, в умножаването на духовното богатство на човека и обществото.

Успешното решаване на проблема за насыщния хляб, макар и невинно последователно, в пряко съответствие с обективните закони на социализма и развитието на нашата родна хуманистична традиция, изисква от нас най-голямо внимание към духовния хляб, за да не възникне опасност от оеснафяване, от духовна нищета. Ето откъде е този своеобразен мощен духовно-етически протуберанс, какъвто в значителната си част се яви многонационалната съветска литература на 70-те години.

Ходът на дискусиата, както и движението на самата литература, стъпила на нов етап на развитие на границата на 60-те — 70-те години, струва ми се, опровергава твърдението на А. Кондратович, изказано от него в статията „Вечна тревога, труд, борба“ (ЛО, № 4, 1980): „Аз не бих нарекъл 70-те години етапни, отличаващи се с нещо по-особено от другите десетилетия. По-скоро това са години на търсения, брожения, дълбоки вътрешни процеси, което само по себе си е добър знак.“

За основа на толкова категоричното твърдение на критика е послужила мисълта, че „70-те в значителна степен повториха това, което беше казано и гръмко заявено през 60-те. 60-те „се вляха“ в тях с цялата си маса, имена, конфликти, проблеми и дори литературни типове и персонажи.“ Тази мисъл въпреки цялата ѝ все пак прекомерна категоричност потвърждава само едно, а именно, че 70-те са започнали в 60-те, обаче средата на 60-те даде нов обществен гласък, нов импулс на нашето гражданско и литературно развитие, като стана историческа граница, определила именно етапния характер на по-нататъшното развитие на нашата литература.

Ако, като вземем това под внимание, сравним например прозата на 70-те с прозата от края на 50-те — началото на 60-те, с прозата от преходния по своята същност период, който именно изведе нашата литература в днешната епоха, то няма да ни е трудно да видим колко огромна е разликата между тези два достатъчно своеобразни, макар и вътрешно сродни периода. За тази разлика се говори доста по време на дискусиата. И там, и тук имаше собствени „търсения, брожения, дълбоки вътрешни процеси“, но колко различни бяха те! И едва ли е случайно, че ако символ на прозата от края на 50-те — началото на 60-те беше, както си спомняте, „юношеската“ и „изповедната“ проза, то символ на литературата от края на 60-те — 70-те стана т. нар. селска проза!

Същият този Анатолий Погрибни на базата преди всичко на литовската, пък и на руската проза от края на 50-те — началото на 60-те години убедително показва как вече към средата на 60-те в критиката и в литературата укрепваше убеждението в ограничените възможности на „пределно субективизираната проза... вътрешния монолог“, тъй като, преминавайки през важната школовка на постигане дълбочини в психологическия живот на индивидуалността, тя, „субективизираната проза“ от онова време, според мнението на критика е била в нещо ограничена, във всеки случай „не се е научила достатъчно да изобразява картините от живота като цяло“.

Обръщайки се конкретно към опита на писателя Й. Авижюс, към неговата творческа съдба на прелома на 60-те — 70-те години, А. Погрибни отбелязва: „Новаторските постижения на субективната проза на 60-те, в това число и на собствената, той не отхвърля, но умело съединява тези постижения с традициите (на някои те изглеждаха остарели) на епично-панорамния роман, чиято монологична форма, възпроизвеждаща и „потока на съзнанието“, и „потока на чувствата“, придобива мащабен, социално-епичен характер. Епохата в индивидуалността, индивидуалността в епохата — така може да се определи направлението на писателското изследване, предприето от автора на романа „Изгубен покрив“.

Ние търсим характерните особености на прозата от 70-те? Какво пък, „Изгубен покрив“ ни помага да установим една от тях: в прозата се укрепи истински художествена социализация на писателската мисъл... Оттук идва и укрепването на социално активната функция на литературата, на нейната гражданственост.“

При това „Изгубен покрив“, подчертава авторът на статията, е отпечатан през 1970 г., а „е бил създаван в края на 60-те, което нагледно показва как в недра на 60-те са се зараждали 70-те. Както виждате, една от най-първите изходни особености на съвременния етап на развитие на нашата литература, започнал на прелома на 60-те — 70-те години, според наблюдението на участниците в дискусиата се състои в задълбочаване, заздравяване социално-активната роля на литературата, на нейните социални, граждански и изследователски начала. И като естествено следствие от това — задълбочаване и заздравяване традициите на реализма, обогатени от опита на най-новите художествени търсения, не само не изгубили здравите си връзки с народния живот, но утвър-

дили с нова сила, на нов етап от историческата спирала качеството на родността в нашата литература.

И когато например Анатолий Бочаров, прокламирайки „умората“ на „селската“ или „военната“ проза на 70-те години, прокарва тази според нас извънредно спорна мисъл, че „традиционно-реалистичната проза“ точно в това време е едва ли не изчерпана, отстъпвайки място на „иронично-философската“ проза и на „митично-притчевата“, то по-скоро ще се съглася в дадения случай с Юрий Бондарев, който убедено защитава реалистичната традиция в прозата, а не с А. Бочаров, който неизвестно защо противопоставя мита, притчата, иронията, философията в литературата и... реализма. На въпроса на кореспондента на „ЛО“ за възникналия в последно време „писателски интерес не към „чистата“ реалност, а към нейното „моделиране“ Ю. Нагибин отговори в дискусията по следния начин: „Според мен всичко, което има истинска опора в душата, има и всички граждански права в литературата. Но как се приема — това са всичко на всичко кръгове от отдавна хвърлен във водата камък, достигнали едва сега до нас... А изобщо други „алюзии“ възникват, когато не достига майсторство да се предаде действителността в собствените ѝ краски.“

Продължавайки мисълта на Ю. Нагибин, аз не бих противопоставил реалистичната традиция на притчата и мита, иронията, гротеската, а бих ги разглеждал като признаци и проява на реалистичната проза, като форми на отстраняване, без които истинският реализъм не съществува. Именно ние, които имаме в литературната си традиция Гогол, Достоевски и Салтиков-Шчедрин, знаем това по-добре от когото и да е друг. Не можем да не се учудим на следното твърдение на А. Бочаров: „Ако традиционният реализъм изцяло е насочен към създаване на илюзия на живота, илюзия на правдоподобие, то и ироничната (не напразно често я наричат иронично-философска), и митологично-притчевата проза са израз на света, преобразуван вече в съзнанието на художника в резултат на един вид вторична обработка на действителността... Митът престана да бъде начин за художествено аргументиране, художествено доказателство. Успехът на романите на Маркес сред нашите прозаисти е нагледно доказателство за това. И както някои критици се уповават на появата на „Война и мир“, така аз съм готов да се уповавам на роман от типа „Сто години самота“, ако не ратувах най-вече за художествено многообразие.“

Ще рискувам да ме сметнат за противник на „художественото многообразие“, но ще задам на колегата риторичния въпрос: може ли да се свежда „традиционният реализъм“ до „илюзията на живота“, „илюзията на правдоподобие“? Къде в такъв случай да денем в историята на руската литература „Дамата“ и „Медният конник“, „Вий“ и „Нос“, „Шинел“ и „Мъртви души“, „Историята на един град“ и „Двойник“ или „Баня“, „Дървеница“ и „Майсторът и Маргарита“? ... И още: правилно ли е да извеждаме романите на Маркес извън пределите на реализма, като ги препоръчваме редом с „Война и мир“ в качеството на образец за подражание в родната ни проза — без отчитане на онази национална традиция, която породила „Сто години самота“? Ние също сме за многообразието, но естественото, а не насилственото, като имаме пред вид, че митологично-притчевата проза в „Белият параход“ на Ч. Айтматов например израства органически от киргизкия фолклор, обогатен от руската литературна традиция, оставайки въпреки всичко реалистична проза, а Ф. Абрамов, В. Астафиев, В. Распутин, Е. Носов или В. Белов израстват от своите национални корени, попивайки цялото реално наследство на най-богатия по своите форми и художествен опит — роден и световен — реализъм.

И ако говорим сериозно за уроците на 70-те, то един от най-важните от тях е, че съвременният период в развитието на нашата литература мощно и неопровержимо, с цяла поредица най-авторитетни и първокласни съчинения за-

твърди значението и неизчерпаемите, неограничени възможности на реалистичния метод на художествено изследване на действителността, в нашите условия — метода на социалистическия реализъм. Този фундаментален опит на съветската проза зачеркна споровете за романа, за мнимото изчерпване на социално-етичните форми на разбиране на живота, които се водеха в света, както е известно, точно на кръстопътя на 50-те — 60-те години. И заедно с това опитът на реалистичното разбиране за действителността, натрупан от многонационалната съветска литература за последните 10—15 години, съвсем не е еднопосочен и застинал в „илюзията на правдоподобие“; той целият е в развитие, в движение по отношение нарастващата сложност на художествената мисъл, като включва и мита, и притчата, и параболата, и иронията, и философията на човека и историята, напрегнатия интелектуализъм. Да се позволим на най-новия творчески опит на същия този Ч. Айтматов или на Ю. Бондарев. Това движение на формите, търсенето на допълнителни художнически пътища в най-добрите, сериозни произведения стават за сметка на реализма и не защото това е модерно или по субективна прищявка на твореца, чисто външно, любителско формотворчество или декадентски трикове, а са дълбоко вътрешни, изхождат от онези идейно-творчески задачи, които художникът поставя пред себе си. Усложняването на тези творчески задачи, отразяващо нарастващата сложност на действителния живот, не може да не води към усложняване на нарастващото многообразие на формалните търсения на литературата на социалистическия реализъм.

Най-малко съвременната ни проза, ако се ориентираме към сериозните ѝ образци, заслужава упреци в примитивизъм, илюстративност, описателност, опростителство. Задачите, които тя си поставя, са изключително високи. По сложност и напрежение на социално-философските и духовно-нравствените търсения многонационалната съветска проза на съвременния етап от нейното развитие е една от най-богатите в света. Във всеки случай тя успешно се съревновава по сериозност на отношението към света и живота (според широко разпространеното в различни страни мнение) както със северноамериканския, така и с латиноамериканския роман, със западногерманската и англоезичната проза в Европа, с литературите на социалистическите страни.

Сложността на социално-философските и духовно-нравствени задачи, които се решаваха в нашата литература през последните години, при това в най-различни направления от нейното развитие, е оценена в пълна степен и от участниците в дискусиата за прозата на 70-те. Да дадем поне няколко кратки оценки за това.

В. Камянов. „Темата за „корените“, за нравствените завети, за акумулирането в днешния ден на токовете от миналото е една от водещите в прозата от последното двайсетилетие. През 60-те години преобладаваше сърдечният отклик на тази тема, преобладаваше чистото вълнение, над което прозата не бързаше много да надделява, оценявайки първоначалната свежест на чувството. . .

През 70-те години в същата област на литературата се роди романът, обвърнат със сюжетния си строй към земеделското минало: „Комисия“ на С. Залигин, „Предвестни дни“ на В. Белов, „Мъже и жени“ на Б. Можаяев, „Дългият отдих“ на В. Личутин. . . Романният, т. е. широкоформатен подход към темата, „земеделският опит и коренното начало на нравствеността“ — са достойние на последното десетилетие, което не се уморява да задава въпросите от миналото“ (Напрежение на търсенето. — ЛО, № 1, 1980).

Н. Лейдерман. „Чрез образите на мъдрите старци и старици на Распутин и Шукшин, на председателя Андриан Фомич от повестта на Тендряков „Три торби боклучава пшеница“, на дядовците от „Съдба“ на Проскурин, пазители на паметта за добрите обичаи на земеделците, усвятските шлемоносци на Е. Носов, опитните войници от „Пастир и пастирка“ на В. Астафиев, „Брегове“

на Ю. Бондарев, „Кръщение“ на И. Акулов навлиза в съвременността духовният нравствен опит на народа.

Този опит е „прецеден“ през най-решителните преломи и най-жестоки изпитания на XX в., проверен е от историческия опит на цялото поколение. Това е велико поколение. Велико е, защото неговата съдба е неразривно вплетена в историята на светската държава.

И когато, премисляйки своя отруден живот, хората от това поколение утвърждават с нищо несравнимата ценност на мъдрото отношение към света и „простите закони на нравствеността“, то този извод придобива силата на неопровержима истина. С нея не може да не се съобразява човекът от епохата на развития социализъм, с неговите напрегнати духовни търсения“ (Цената на единството. — ЛО, № 8, 1980).

И. Золотуски. „Тези упования на душата, тези преки обръщения към нея като към крайъгълен камък на нашата памет станаха знамение в литературата на 70-те години. По-рано някак по-често сочехме обстоятелствата, като намирахме в тях корена на злото и избавлението от всички беди, сега центърът на интереса се премести към душата — към тази невидима сила, която обаче движи всичко и от която всичко зависи“ (Огледай се с любов. — ЛО, № 12, 1980).

А. Погрибни. „В сравнение с предишното десетилетие прозата на 70-те в по-пълна степен осъзна — и в това е нейната заслуга — своята отговорност пред времето и обществото, затова ѝ се наложи да развие цяла поредица от качества, които предполагат епичност на художественото мислене, а именно „синтез по пътя на анализа“ (по формулата на Балзак), тънък психологизъм, обобщаващ-дълбочинна философичност. Не „от модата“, както смята някои, а от практическите изисквания на „духа на времето“ се обуславя стремежът на съвременната проза също така към мита, сказанието, параболата, към засилване елемента на условност в нея.“

„В известен смисъл обществото на зрелия социализъм — отбелязва критиката — стана значително по-сложно от обществото на преходния период“ (израз на Ю. Кузменко, сб. „Литература и социология“).

Това е вярно и ние трябва да бъдем признателни на прозата на 70-те, затова че тя по-решително се зае да постигне тази сложност. Тя се интересува не само от отношенията между историята и човека, но и между човека и историята, отнесе се по-смело към философските и епични по мащаб проблеми: човек и човечество, вечно и преходно, духовност и бездуховност, добро и зло“ (Белези, на които вярваш. — ЛО, № 3, 1981).

В. Росляков. „Смениха се няколко поколения активни строители на социализма и нашата литература вече започва да усвоява художествено този огромен човешки материал. Появиха се романи, в които са показани не едно, а няколко поколения съветски хора. От „контурното“ възприемане на живота, от изследванията на едно или няколко събития от новата съветска действителност литературата преминава към изследване на съветския човек като цяло — това е най-главната черта на прозата от 70-те, отличаваща я от прозата на 50-те и 60-те години. Появи се епосът на новия, социалистическия свят. Животът предостави на литературата възможността да види епичното разгръщане на събитията не само в пространството, но и във времето“ (Цветът на времето. — ЛО, № 1, 1980).

Далеч не всичко в тези наблюдения е безспорно. Нещо повече, поотделно те дори спорят помежду си, но макар и от различен ъгъл на зрение, се целят в една точка, разкривайки специфичните, характерни особености на литературния процес на съвременността.

Това е рязко задълбочаване на и с т о р и з м а на нашата проза, което стана именно през последните 10—15 години.

Това е също толкова забележимо задълбочаване и развитие в нашата проза от най-новото време на качествата демократизъм и народност, пораснало внимание към съдбите на народа и съдбите на отечеството, на малката и голяма родина, укрепване на патриотичното чувство и неразривната връзка с действително интернационалистичния възглед към света.

Това е страстен и целенасочен етически патос на най-новата съветска проза, съсредоточил своето внимание и приковал вниманието на обществото към най-актуалния днес проблем за духовните и нравствени ценности, към заплахата от агресия на дребнобуржоазното потребителство и продуцираната от него бездуховност, към целия сложен кръг от обществени проблеми, свързани с духовния хляб, в това число и такива вечни проблеми на човешкия дух като въпроса за смисъла на живота или проблема за съвестта, въпросите за доброто и злото, живота и смъртта, нормите на общочовешката нравственост и хуманизъм, които на всяка извивка от историческата спирала застават пред човека и обществото и се решават сякаш наново.

Това накрая е задълбочен социално-философски поглед върху живота, стремж да се съединят органически философията на човека и философията на историята, когато мисълта на художника (да си припомним последните романи на Ю. Бондарев и Ч. Айтматов) се устремява към глобално проникване в смисъла на историческата действителност, издига се на битийно равнище, движи се към епични форми на познаване на света, обогатени с тънък психологизъм при изследването на характерите, с разнообразен инструментариум на съвременната реалистична проза, включително притчата, мита, сказанието, параболата и пр., когато това е необходимо.

Зад тези качества на съвременната проза, развиващи и задълбочаващи на съвременния етап нашата родна традиция, се долавя непреодолима обществена потребност от формиране на духовното, нравствено, етично самосъзнание на обществото на зрелия развит социализъм, на духовното самосъзнание на народа, устремен към комунизъм. Тази именно обективна и властна обществена потребност кара литературата, която внимателно акумулира всички токове, грижи, тревоги и нужди на времето, да се вглежда с такова внимание не само в днешния, но и във вчерашния труден и героичен ден на нашия живот, подлагайки на възискателен хуманистичен анализ цялата сложна история на възникване, създаване и защита на социализма и неговите ценности, като показва, че на Земята не съществува нищо по-възвишено и човечно от комунистическия идеал, колкото и да е труден, сложен, противоречив пътът към него.

С други думи, величината и сложността на хуманните задачи, които днес си поставя съветската литература, съответствуват на величината, трудността и сложността на задачите, които си поставят комунистическата партия и съвременният ни живот. Тази „височина на летвата“ определи висотата и богатството на онези конкретни литературни постижения, които съветската проза има на съвременния си етап на развитие.

Това твърдение обаче съвсем не означава, че всички задачи и проблеми в нашата проза са решени. Дискусията — и това е естествено — включваше само сериозната проза или, казано по-иначе, върховата част на нашата проза, а не целия й необхватен поток. Т. е. включваше тази нейна част, която завоюва широко обществено признание и се утвърди в съзнанието на читателите и критиката. Но дори към този дълбоко нееднороден релеф на прозата в хода на дискусията бяха предявени достатъчно сериозни претенции. Ще се позова на статията „Твърди“ и „меки“ на Леонид Коробков (ЛО, № 12, 1981), критик, който при тежава точен социален слух, изострено гражданско виждане за живота. Той изказва справедлива, както ми се струва, тревога, която отразява реалното (далеч от благополучието) положение на нашата литература. Неговата статия на-

сочва към въпроса: развивайки се по закона на спиралата, т. е. през известно преобладаване на предишния опит, вървейки от известно време към философско-етични духовно-правствени търсения, пресъздавайки сложната, трудна, многообразна картина на героичната история на създаване на социализма в нашата страна, не притъпи ли известна част от нашата проза, пък и от критиката своя интерес към съвременността? А още по-точно: интереса към най-съвременното в съвременността — към борбата, към активното социално действие, насочено от нашето днес към утрешния ден.

„Получи се странно противоречие — твърди Л. Коробков в статията си. — На думи критиката се кълнеше в активния, непримирим и пр. герой, а в действителност писа за него сякаш с извърнато лице, недоволна именно от неговата активност.“ И по-нататък: „За художника на словото вникването в нещо не означава само да го назове, да наеме за него и пр., а винаги — да **и з о б р а з и** даденото явление и процес в цялата му земна подробност, в цялата сложност на преплитане на субективни и обективни обстоятелства, мотивировки. Та колкото и убедително да е описан духовният път на героя към полето на битката, самата тази битка бележи преминаването на конфликта в друго качество. Или парфразирайки известното изречение, това е продължение на същите онези „**нравствени търсения**“ с други средства. Ето този качествен праг литературата на 70-те прекриваше рядко, страховито, по-често декларативно, отколкото художествено убедително.“

Такава беше първата камбанка, прозвучала в дискусиата, която известяваше, че в датското кралство на нашата проза от 70-те не всичко е благополучно. Впрочем нещо подобно — не на звън, а по-скоро на намек — прозвуча и в статията на В. Росляков във връзка с повестите на Ю. Трифонов: „Именно с това тяхно излизане от частния бит и навлизане в обществения се характеризират повестите на Трифонов. И именно това дълбоко съдържание, а не „**нравствените търсения**“ и „**борбата с еснафството**“ направиха Трифонов един от най-популярните съветски автори.“

В основата на статията на В. Росляков, публикувана в дискусиата, е залегнал неговият доклад пред общото събрание на московските прозаисти, посветен на „червения цвят на времето“ в съвременната съветска литература. И ако в статията ироничното отношение на В. Росляков към формулата „**нравствени търсения**“ (тази доста популярна, а от известно време и най-употребявана от нашата критика формула) е едва забележимо, то в доклада негативното му отношение към т. нар. „**нравствени търсения**“ беше доста по-определено не защото В. Росляков се обяви против „**нравствеността**“ в литературата, а защото може би един от първите почувствува, че тази формула днес изцяло се използва от някои за прикриване на аполитичността, за отделяне на литературата от реалната, социална, конкретно-историческа личност, за притъпяване на нейната идеологическа и политическа острота.

Това, което в статията на Л. Коробков и в изказването на В. Росляков прозвуча като камбанка, напомняща ни, че всякакви достойнства, въздигнати до крайност, таят в себе си и опасност, в изказването на Фьодор Абрамов пред Седмия конгрес на съветските писатели прозвуча като мощна камбана.

„През последните години в нашата литература — каза на конгреса Фьодор Абрамов — силно се повиши интересът към нравствените проблеми, към духовния свят на човека с неговите така древни, но вечно живи понятия като съвест, доброта, съчувствие, състрадание, милосърдие, жалост. . . Да, обръщането на литературата към въпросите на нравствеността, на душата може само да се приветствува, още повече, че историческият опит показва, че престрояването, обновлението на живота само със социални средства, неподкрепени от нравствената, духовна дейност на всеки човек, не може да даде желаните резултати. Но

Нашата беда е поредната крайност: нравственото започва да измества социалното, гражданското, придобива самозадоволителен характер, а понякога дори се превръща в мода. Нещо повече, ако слушаме някои умници, социалното, гражданското са едва ли не изминал етап, а политиката например е признак за примитивност, безвкусица.

Велико заблудение!

Нравственост извън социалното, гражданското, извън насящните проблеми на живота, с които живеят страната, народът, партията, нравственост извън политиката, която стана една от най-главните сфери в битието на човека, такава нравственост е празно безнравствено дърдорене. . . При решаване въпросите на нравствеността не пречи по-често да си спомняме уроците на Лев Толстой, който цял живот страстно, неистово и непримиримо воюваше за нравствена активност на човека.“

Тези наблюдения на Фьодор Абрамов, неговата тревога, загрижеността му — заедно с разсъжденията за нравствеността, заедно с модата, заедно с играта на интелектуализъм, заедно с философствването да не пропаднат в някои произведения на нашата литература „днешният ден, действителните болки и грижи, с които живее страната, народът“ — изразяват за голяма точност тази напълно реална опасност, това изцяло набелязано противоречие в литературния процес от последните години. Естествено тази опасност — „отдалечаването“ от политиката, модата на т. нар. „лична“ и „битова“ нравственост извън социалните, граждански начала в нашия живот — е характерна само за една част от прозата на 70-те. В своята статия „Цветът на времето“ същият този В. Росляков например справедливо поддържа нашата художествена документалистика, посветена непосредствено на идеологическата борба — „именно в тази литература — писа той — е видян най-добре червеният цвят на нашето първородство“ — а също така политическият роман (да отбележим в тази връзка „Блокада“ и „Победа“ на А. Чаковски).

И въпреки това Фьодор Абрамов в своите критически наблюдения е съвършено прав. За да покаже до каква степен съм съгласен с него, ще рискувам да повтора мисълта, изказана от мен още преди Седмия конгрес на писателите в статията „Токове на времето“ (ЛЮ, № 1, 1981): „... Приветствувайки всички очевидни днес етически завоевания на нашата литература, които е необходимо всячески да развиваме, у мен като критик възниква все по-остро желание да говоря за това, което според мен в нашата литература (особено младата) днес остро не достига, което понякога я ограничава. Ако няколко десетилетия назад при засилването на вулгарно разбираната понякога социология на много произведения от нашата литература не им стигаше духовен, нравствен, етически патос, то днес (в дадения случай говоря за слабите места) на редица произведения не им стига също толкова напрегнат и всеобщ, както и етически, и социално-политически патос. Отблъскването от вулгарно разбираната социология в литературата доведе нас, критиците, до забележимо понижаване, отслабване на политическия интерес, на социално-класовия патос в творчеството на някои (особено сред младите) писатели. Именно това отслабване на социално-политическата мускулатура у някои писатели предизвика, струва ми се, редица трудности и недостатъци в развитието на нашата литература.“

Именно недостигът на социално-политическа зрелост довежда някои прозаичи до болестта „неутрализъм“, до недостатъчна социално-политическа определеност в произведенията им, а в характерите на героите им — до недостиг на социално жизнена активност, действеност, способност за активна борба за тържеството на нашите идеали.

За беда от подобен род, разбира се, има вина и критиката. Сложността и социално-философските, духовно-нравствени задачи, които решаваше на съ-

временния етап от развитието си нашата литература и на първо място проза постави критиката ни пред трудно изпитание. Това изпитание като цяло литературната критика издържа, но не без известни загуби. Тези литературнокритически загуби засегнаха главно онези области и сфери на мисълта, които касаят най-трудното: философията на историята и философията на личността, нейните духовни и нравствени ценности. Тези загуби бяха свързани и с това, че в специалните науки — философията, социологията — ние критиците не винаги намирахме онези решения, които от марксистско-ленински позиции биха помогнали за мислянето на най-новите проблеми, поставени за обществено обсъждане от нашата съвременна проза, като например фундаменталния проблем за ценностите. От друга страна, и самата критика, обръщайки се след прозата към глобалните проблеми на човешкия дух или философията на историята, не винаги беше достатъчно въоръжена методологически, забравяше за принципите на конкретно-историческия, социално-класов подход към тези сложни проблеми, поради което се оказваше в плен на ненаучната историко-културна методология.

В тази теоретична суматоха се включиха дори и читателите.

„Уважаема редакция! — пише например до „Литературное обозрение“ читателката Т. Мелкозерова. — За всеки, който така или иначе е свързан с възпитанието, с изкуството, с теоретичните проблеми на културата в последно време е на голяма почит думата „духовност“. Ние призоваваме да се възпитава духовност, клеймим буржоазната масова култура за нейната бездуховност, осъждаме еснафите-потребители за липсата на високи духовни интереси и потребности, в духовността виждаме главната разлика между „високото“ изкуство и низката проба. . . Но в какво именно се състои тя, тази високопоставена от нас духовност? Кое конкретно прави масовата култура бездуховна?

Опитах се да формулирам за себе си понятен отговор на тези въпроси и в можах. Погледнах в енциклопедията и с учудване открих, че духмата „духовност“ просто липсва. . . Поисках в библиотеката най-новите философски речници — кратък и непълен — същото! Излиза, че за философите не съществува такава категория. . . Опитах се да намеря в справочната литература понятието „душа“. Оказа се, че според религията душата е „някаква безтелесна, безсмъртна мистична сила, независима от тялото“, т. е. нещо, което е невъзможно, а за материалистите душата е само синоним на психиката. . . Излиза, че ние на всяка крачка споменаваме думата „духовност“, а какво означава тя — не разбираме. В същото време се усеща, че има в нея някакъв голям важен смисъл! Може би някой от специалистите ще го разясни?“

Не писмо, а истински вик на душата! . . . Редакцията помоли кандидата на изкуствознанието Андрей Нуйкин да обясни на читателката смисъла на думата „духовност“. С внимание и съчувствие се зачитах в неговата статия, озаглавена „Силовото поле на духовността“ (ЛО, № 1, 1982), но уви, така и не намерих поне малко ясен и аргументиран отговор на този така ревностен читателски въпрос.

Да ме прости колегата А. Нуйкин, но отговор на въпроса на читателката в статията му в същност няма, което признава и самият автор на статията. „Говорейки за духовността, ние в същност говорим за най-важната, цялостна характеристика на личността, съответстваща на високото равнище на нравствеността, на естетическото, идеологическо и умствено развитие — пише А. Нуйкин, — но. . . каква е структурата на тази цялостност, какви са нейните доминанти, къде е разположено „основното звено“ и с помощта на какви лостове трябва да се привежда в действие цялата верига в процеса на формиране на личността? Яснота по всички тези въпроси, уви, все още не сме достигнали.“ При такъв крайно неопределен подход увисва във въздуха и крайният, напълно правилен, но все пак извънредно общ извод на статията: „Духовността, грубо казано —

това е съчувствие, достигнало общочовешки мащаби. Да бъдеш духовен означава да бъдеш „отворен“ за всички глобални проблеми на века, да страдаш с всички болки на своята страна и човечеството, да се радваш на всички техни радости, да бъдеш отговорен за всичко: за миналото, настоящето и бъдещето.“

Читателката Т. Мелкозерова е права: думите и понятията, производни от корена „дух“ — духовни ценности, духовност, бездуховност, — днес са едни от най-модерните в критическата литература, което между прочем е не само субективен, но и обективен израз на своеобразието на съвременния литературен процес. А нито нашата философска мисъл, нито литературната ни критика дават поне малко убедително тълкуване на тези категории и термини в тяхното съвременно звучене. Философията, както справедливо отбелязва читателката, тук се придържа към обичайната схема: „Духът — това е „понятие, употребявано във философията обикновено като тждество на понятията „идеално“, „съзнание“, „мислене“, „разум“. . . Но опитайте се от даденото определение да отделите смисъла на „духовността“ като качествена характеристика! — пише Т. Мелкозерова. — Душата е само синоним на психиката, т. е. отново същият този дух, идеалното, съзнанието. . .“ Можем да разберем читателката! При такава разбиране на думата „душа“ как например да изтълкуваме дадените погоре думи на критика Игор Золотуски: „Тези упования на душата, тези преки обръщения към нея като към крайгълен камък на нашата памет станаха знамение на литературата от 70-те години.“ За каква „душа“, за какво разбиране на „душата“ става дума? За „душата“ като „бездтелесна, безсмъртна, мистична сила, независима от цялото“, или пък като „синоним на психиката“? По-скоро нито за едно, нито за другото. Може да се предположи, че И. Золотуски употребява понятието „душа“ за обозначаване вътрешния свят на човека. Но ако това е така, защо е тази експресия? Обръщането към вътрешния свят на човека е характерно за всяка истинска литература, а не само за съветската литература от 70-те години. От това може да се направи заключение, че критикът влага в думата „душа“ някакво свое, особено значение, известно само нему. Тази неопределеност на словоупотребата стана, казано на негов език, своего рода знамение на критиката от 70-те години.

Употребявайки на място и не на място, по повод и без повод думите „дух“, „душа“, „духовност“, бездуховност“, „духовни и нравствени ценности“, критиките влагат най-често в тези думи свое собствено съдържание, обявяно все пак от нещо общо, значително, но неизразимо. Както пише читателката, винаги „се чувствава, че в нея (в тази дума — Ф. К.) има някакъв голям, важен смисъл!“ Само че какъв? . . .

Осмисляйки проблема за духовните и нравствени ценности като един от главните проблеми за критиката в съвременния литературен процес, ние няма никъде да избягаме от основния въпрос на философията. Същият този въпрос, който се формулира с обезкуражаваща простота: кое е първично и кое е вторично — духът или материята? . . . Необходимо е да помним този въпрос и защото самата терминология, разкриваща законите на живота на човешкия дух и нравственост, има най-дълбока идеалистична традиция и волю-неволю тази традиция през сложната верига на опосредствувания оказва своето въздействие и върху нашите литературни спорове, и върху литературния процес.

Не може да се избяга никъде от факта, че в трактовката на антитезата „духовност“ — „бездуховност“, в осмислянето на проблема за духовните и нравствени ценности са възможни два различни вектора, две полярни посоки на развитие на мисълта. Едната е органичното свързване на духовните ценности човек и общество, на богатия вътрешен свят на човешката личност с реалната социална практика на нашия живот, с икономическата, политическата дейност и борбата за щастие на народа, за тържеството на комунистическите идеали. И дру-

гата — отвеждаща човека в света на мъглявите абстракции, опитваща се да реши проблема за духовните ценности, духовното богатство на човека, опитваща се да намери обосноваване за нравствеността по старата пътека на метафизичните търсения, извън реалните, конкретни обстоятелства на човешкия живот, извън социалната борба на хората за по-добро бъдеще. Ако първата посока неизбежно извежда човешката личност на пътя на гражданската, социална, обществена активност и тук намира решение търсеният проблем за духовността, одухотвореността, проблемът за фундаменталните, коренни човешки ценности, и преди всичко проблемът за смисъла на живота и човешката съвест, то втората измества личността от пътя на социалната, гражданска активност, от пътя на гражданската честност и гражданското мъжество в борбата за високи обществени идеали, за правда, истина и красота на друг, илюзорен път, на пътя на търсене на духовност извън пределите на труда и борбата на тази тленна Земя.

Такава е неумолимата алтернатива. И в своите научни разсъждения за духовно-нравствената, философска проблематика в съвременната проза, в търсенията ни на отговор на философските въпроси, които поставя пред читателите тази проза, ние нямаме право нито за минута да забравяме тази изходна алтернатива, тъй като един или друг избор на изходна философска позиция е принципиален и определя всичко следващо. Той води или в дебрите на метафизиката, към абстрактния хуманизъм, или към действително научното разбиране и обяснение на света, към реален хуманизъм, към осъзната и активна социална позиция на личността в борбата за преобразуване на действителността по законите на доброто и справедливостта.

Ще подчертая още веднъж: ние не само не сме против „духовността“, но, напротив, приемаме завоя на съвременната литература към коренните проблеми на човешкия дух и нравственост, към проблема за духовните и нравствени ценности в нашия живот и литературата за необходим и неизбежен, изразяващ обективната закономерност на развитието на обществото на зрелия социализъм. Социализмът се отличава от обществото на буржоазното потребителство именно с това, че при решаване проблема за насъщния хляб той с нарастващо внимание се отнася към целия сложен кръг от въпроси, свързани с духовния хляб, че ръстът на материалното богатство на обществото и материалното благополучие на гражданите за него не е самоцел, а условие за истинско човешко съществуване и вътрешно хармонично развитие.

Нашето разбиране за духовното богатство на човека и обществото, концепцията ни за духовните и нравствени ценности израстват не от метафизични, идеалистически позиции, а от реалната, социална практика на човешкото обожение, от борбата и труда на хората. „... Действителното духовно богатство на индивида — сочи К. Маркс — изцяло зависи от богатството на неговите действителни отношения.“ И ако имаме пред вид, че главният въпрос в системата на духовните ценности е в какво човекът вижда смисъла на живота, смисъла на битието, а главният въпрос в системата на нравствените ценности е как да се живее по съвест — то ще стане очевидно, че решаването на тези главни въпроси, на основните проблеми на човешкия дух и нравственост се намира не в царството небесно, а в труда и борбата на човека на Земята.

Висшата одухотвореност на човешкия живот е в стремежа да бъдеш полезен на хората и обществото, да служиш на доброто, да бъдеш верен на високите хуманни идеали, да отстояваш истината и справедливостта, да вземеш дейно участие в борбата за щастие на своя народ и на цялото човечество. Висотата и яснотата на обществените, граждански социални задачи, богатството на обществените взаимоотношения дават на хората високия смисъл и одухотвореността на ежедневно съществуване.

И дори в онези случаи, когато философската мисъл в съвременната литературна критика се възнася най-високо, в областта на осмисляне от литературата основните въпроси на човешкото битие са възможни два пътя, два подхода: да виждаме битието като сфера на проявление на чистия дух, като нещо метафизично, т. е. иреално (да отбележим, че тази онтологична традиция във философията се губи във вековете), или пък, преобръщайки истината с главата надолу, да утвърждаваме битието на човека, на обществото, на всичко съществуващо като социално, обществено и материално-природно явление.

За това е необходимо да говорим напълно ясно, защото сложността на съвременния литературен процес принуждава критиката при нейните методологични търсения, при търсенията на нови теоретични пътища за тълкуване на най-новите тенденции в нашата проза да се обръща към най-сложните философски категории, невиннаги (както вече се каза) достатъчно пълно и ясно разработени в нашата марксистко-ленинска философска наука. Като пример може да послужи статията на Г. Белая „Ползата от интуицията. Прозата на 70-те години в списанията от 1980 г.“ (ЛО, № 9, 1981), която бе отпечатана извън дискусиата, но участвуваше в нея със своя дух.

В отговор на обвинението на А. Бочаров за „умората“ на „селската“ проза Г. Белая правдиво отбелязва, че „уморена е и тази критика, която оперира с обичайни, но изработени на предишния етап и затова вече недостатъчно точни критерии“, които не долавят „големия обем и вместимост на нравствено-философското съдържание“, каквото притежава тази проза.

Г. Белая справедливо се обявява против това заблуждение, което позволяваше, пише тя, до едно време да се причислява прозата на В. Белов и В. Распутин, Ч. Айтматов и Г. Матевосян, В. Астафиев и С. Залигин под назова „селска“. „В действителност — твърди Г. Белая — тя никога не е била такава. . . И днес най-проницателните литератори се опитват да прочетат по новому прозата, която направи „вечните въпроси“ предмет на съвременната художествена интерпретация.“

Какъв прочит на тази проза предлага самата Г. Белая? От нейна гледна точка селският материал в тази проза е „нищо повече от плацдарм за решаване на битийните въпроси“. И тъй като нейните автори „мислят не в категориите на бита, а в категориите на битието“, „най-новата проза — според твърдението на Г. Белая — е проза с отчетливо изразена онтологична проблематика, което води до престрояване на цялата ѝ структура“. А за да може „грамотно да прочете и изтълкува тази проза, критиката трябва да измени ъгъла на зрение, да оперира не само с по-големи (от тези, с които е свикнала), но с други категории“ — пише Г. Белая.

Тази нейна гледна точка, това изискване към критиката да оперира при тълкуването на т. нар. „селска“ проза с други категории, способни да покажат истинския ѝ — „битиев“, „онтологичен“ — характер, предизвикаха съмнение и дори неприемане сред критиката — ще припомним статията на В. Саватеев в „Литературная газета“ „Новите подходи и старите истини“ (ЛГ, № 4, 1982). „И тъй, думата е произнесена! — отбелязва В. Саватеев. — Ние трябваше да прочетем „по новому“ прозата, която според критиката е направила „вечните въпроси“ предмет на съвременната художествена интерпретация. . . И тъй, от една страна, са „обичайните рамки“ и „обичайните категории“ на „селската“ проза с цялото ѝ богатство от жизнени проблеми, характери, конкретно-историческото им съдържание; от друга — „новият прочит“, „онтологичната проза“, за която живият, конкретен материал от действителността не е нищо повече от „плацдарм за решаване на „битийните“ въпроси“.

Тези опасения на критика са основателни и, бих казал, обосновани: преводът на интерпретацията на тази сложна и талантлива проза в „битийност“, „онтологичност“ може лесно да доведе до кастриране на нейното конкретно-социално съдържание, на онази повече от реална болка и радост за живота на народа, с които диша буквално всяка страница от тези книги. Сигурен съм, че когато Белов описва своя Иван Африканич, а Распутин — старичката Ана или баба Даря, те са мислели най-малко за „онтологичните“ и „битийни“ въпроси, а преди всичко за насъщните проблеми на реалното, социалното битие на своите герои.

Тези опасения са повече от основателни особено като имаме пред вид неопределеността и размитостта на философското съдържание на тази непривична за нас терминология. За да разберем степента на опасност, трябва да се обърнем към същността на този обичаен — с претенции да е нов — старинен термин. Да вземем най-простото в случая решение: да видим как трактува този термин Большая Советская Энциклопедия, още повече, че за разлика от понятието „духовност“ понятието „онтология“ присъствува в нея.

„Онтологията (от гръцки *ὄν*, род. падеж *óntos* — същност и... логия) — четем — е раздел от философията, в който се разглеждат всеобщите основи, принципите на *битието*, неговата структура и закономерности. По своята същност онтологията изразява картина на света, която съответствува на определено равнище от познаването на реалността и е фиксирана в системата от философски категории, характерни за дадена епоха, а така също за една или друга философска традиция (материализъм или идеализъм и пр.). В този смисъл всяка философия и изобщо теоретическа система задължително се опира на определени онтологични представи, съставлящи устойчивата ѝ съдържателна основа и подлагащи се на изменения според развитието на познанието.

Терминът „онтология“ е бил употребен за първи път във философския лексикон (1613) на Р. Коклениус (Германия) като синоним на *метафизиката*... В съвременната марксистска литература въпросът за онтологията е предмет на дискусия. Едни смятат, че онтологията няма право на самостоятелно съществуване, а според други в рамките на диалектическия материализъм онтологията трябва да бъде отделен раздел.

За редица течения в съвременната буржоазна философия (по-точно за феноменологията, екзистенциализма, персонализма) са характерни опитите да се възроди проблематиката на онтологията в нов, преимуществено субективно-личностен извор — като въпроса за слоевете и равнищата на битието на личността“ (БСЭ, т. 18, М., 1974, с. 406—407).

Както виждате, дори от гледна точка на елементарно-общозначимото знание, чиято квинтесенция е енциклопедията, да се говори за онтологичен характер на „селската“ проза означава да се каже далеч не всичко. „Онтологична“ проза — в какъв смисъл? В метафизичен смисъл, както това беше прието едно време, когато понятието метафизика се отъждествяваше с идеалистическата философия на съществуващото, с философската „наука“ за свръхчувствените принципи на битието? Или пък в историко-диалектичен смисъл, за съжаление много слабо разработен от нашата наука?

Но потребностите поне на литературния процес показват, че теоретичната разработка на битийните проблеми на философията от позициите на исторически и диалектическия материализъм е необходима. И когато нашата критика и литературознание самостоятелно се обръщат към трактовката на тези сложни въпроси, най-важното и най-интересното тук е може би да се вгледаме в онова ново социално съдържание, което съвременната съветска литература внася в изследването и разбирането на основните въпроси от човешкото битие.

По силата на изострения интерес на съвременната съветска литература и критика към особено сложната сфера на общозначимите философски, духовно-нравствени идеи днес от литературнокритическата мисъл се изисква в особена степен специална определеност и историческа конкретност. Бих казал — социална заостреност. Стремех да се разбере къде ни отвеждат едни или други „духовни търсения“ — на тленната земя или в облаците? Към какво ни зоват — към социална активност за благо на хората или пък към ефирно самонаслаждение от своята собствена — грижливо лелеяна, одухотворена и изтънчена, но в крайна сметка дълбоко равнодушна към хората и света — душа?

Недостигът на социална, а понякога и на политическа класова определеност именно в такива абстрактни, откъснати от реалната действителност размисли за „душата“ и „нравствеността“ не води ли понякога, както писа критикът Л. Коробков, до разкъсване, до размиване „духовния път“ на героя, неговата „постъпка“, нравствената му рефлексивност и действия, т. е. на всичко онова, което, както изглежда, поражда неговите „нравствени търсения“?

Тези тревоги и опасения отнасям и към себе си, към собствената ми литературнокритическа практика. Те са предизвикани конкретно от писмото на читателя, кандидат на филологическите науки В. И. Тимофеев от град Октябрийски, Башкирская АССР. В писмото си той се представя преди всичко като единомисленик, подчертавайки важността на постановката на въпроса за духовните и нравствени ценности, за формирането от литературата на нравствен фундамент на социалистическата личност. „Вие набелязвате вярно решение на проблема за съотношението между идеята и характера — пише В. И. Тимофеев, — преодолявайки недооценяването на характера като фактор на социалната активност. Но правите това плахо и не го довеждате докрай. Дори когато разглеждате личността като съвкупност от идея и характер, нерядко характерът присъствува в качеството на незадължителна добавка. Вие пишете: „За победа в борбата се изисква понякога не само вярност към принципите, но и смелост, самоотверженост, самостоятелно гражданско мъжество“ („Размисли за нравствеността“, с. 190) или: „За такава борба трябва да имаш не само желание, ... но и характер“ (пак там, с. 336).

Защо „поякога“? Защо „за такава борба“? Всяка борба *винаги* изисква силен характер. При тези уточнения прозира недооценяването на силния характер. . . Разбира се, „нравственият фундамент“ е велика сила. Така както и волевият характер без „нравствения характер“ е кораб без платна. Най-възвишените принципи и най-волевият характер сами по себе си значат малко. Тяхната сила е в „съединяването“.

Обръщайки се по-нататък към опита на Великата отечествена война, в която, както пише В. И. Тимофеев, е бил участник, към опита на нашата проза за Великата отечествена война („колко малко. . . добри намерения и колко още сили са необходими!“ — до този извод идва героят от повестта на В. Биков „Третата ракета“), авторът на писмото продължава: „Когато си спомняш подвизите на нашите хора в годините на войната, особено остро чувствуваш силните и слабите страни на Вашата концепция за новата личност. Като цяло тя е вярна. Но във Вашите трудове има много места, където Вие прекалено абсолютизирате „нравствения фундамент“, „нравствените ценности“, „благородството на чувствата“, „духовното богатство“, явно недооценявайки волевите качества на съветския човек, без които той просто не би съществувал“.

И макар по-нататък В. И. Тимофеев да прави уговорката, че смята „за недостатък на моите работи не толкова смисъла, колкото композицията и стила“, писмото му ме кара да се замислям, да проверявам и препроверявам себе си, с по-голяма зоркост да се вглеждам в онази концепция за нравствените ценности на социалистическата личност, която днес се разработва не само, да допуснем, в моите собствени трудове, но и в съвременната ни критика като цяло.

В тези критични думи на читателя, също както и в изказването на Ф. Абрамов пред конгреса се долавя все по-отчетливо проявяващата се потребност на времето от по-голяма социална активност и политическа определеност както на нашата литература, така и на нашата критика.

Няма да кажа, че критиката ни не чува това изискване и не откликва на него. Ще спомена в тази връзка романа „Дом“ на Фьодор Абрамов, войнствуваща — със социалната си, нравствена активност и изключителна гражданска честност и мъжество — книга, чийто главен герой, обикнатият от нас Михаил Пряслин, показва чрез съдбата си колко е сложно, но и колко е необходимо за всеки честен човек днес да живее по съвест. По законите на гражданската съвест. Ще спомена такива книги на младите (по-точно относително младите) писатели като „Взаимно поръчителство“ на В. Маслов или „Ще поживеем — ще видим“ на А. Кривоносков.

И въпреки това въпросът за социалната гражданска активност на съвременната проза и нейния герой — особено по отношение на литературната смяна, — заявил вече за себе си в 70-те години с цяла плеяда достатъчно ярки литературни имена, е един от най-актуалните и заедно с това тревожни въпроси в съвременния литературен процес. Именно по този начин беше разглеждан той в дискусиата, предизвиквайки понякога остър спор и полемика.

Според Ю. Нагибин: „Тяхната проза се отличава с една особена свежест и дързост на мисълта. На смяна на описателността от „Н-та точка на зрението“ в литературата идва желанието да се надникне във вътрешността на тази „точка“. Не мога да отговарям за пълнотата на предлагания списък, но ще назова няколко имена: В. Крупин, А. Ким, Е. Гушчин, В. Маканин, В. Тублин... Прозата на „четиридесетгодишните“ отново напомни, че етическото начало в пълна степен е свойствено и за града...“

С него е съгласен Анатолий Курчаткин, който в статията „Бремето на безветрието“ (ЛО, № 12, 1980) се опитва да даде своего рода концепция на тази „най-нова“ литература, която влезе в нашия литературен бит като литература на „четиридесетгодишните“, и не се скъпи да оценява нейните постижения. Според А. Курчаткин битието през 70-те „поразително се различаваше от битието на 50-те — началото на 60-те“ преди всичко с това, че те донесоха в живота и в литературата „усещането за безветрие“ (разр. от автора), усещане, изразено най-пълно според него от „четиридесетгодишните“, тъй като всичко добро, което беше преди тях в литературата на 70-те години, се развиваше „според художествени, естетически, етически закони, привнесени от вълната“ (разр. пак от А. К.), вълната, чийто източник беше средата на 50-те — началото на 60-те. Според убеждението и концепцията на А. Курчаткин (няма да умрем от скромност) точно 70-те години изразиха, в същност единствено „четиридесетгодишните“, тъй като всичко останало, с малки изключения (Ю. Трифонов например), по своя дух се отнасяше към времето на „вълната“, т. е. края на 50-те — началото на 60-те години.

Но какво изрази тази „най-нова проза“, прозата на „безветрието“? Отговорът на този въпрос в статията на А. Курчаткин звучи доста смътно: „Прозата, формирана от 60-те, се основава на изобразяването, на описанието — пресъздаването на света и опознаването му посредством това пресъздаване, вникването в основните ценностни компоненти на неговото битие. Тази нова проза сякаш преди първата страница на произведението е вече „помъдряла“, светът в неговата моментна даденост е сякаш предварително осъзнат и осмислен от нея и главна нейна цел в заключението се оказва не вникването в ценностните компоненти на изобразявания процес на живота, а търсенето в хода на това изобразяване на някакъв ценностен идеал.“

Казано твърде научно и мъдро, но така и не се разбира в какво се състои според автора принципиалната разлика на тази „нова проза“ от предишната, „сформирана от 60-те“ и според него явно остаряла, където според друг участник в дискусиата влизат и „уморената“ „селска“, и „уморената“ „военна“ проза... „Не вникването в ценностните компоненти на изобразявания поток на живота, а търсенето в хода на това изобразяване на някакъв ценностен идеал...“ Как да разбираме това?... Значи например Ф. Абрамов или В. Белов, Ю. Бондарев или В. Биков са се ограничавали единствено с описание, вникване в „ценностните компоненти на изобразявания поток на живота“ — без необходимост от „някакъв ценностен идеал“. А сегашните „нови“ прозаисти търсят този „някакъв ценностен идеал“, без да се опират на „ценностните компоненти на изобразявания поток на живота“? Еквилибристика! Но все пак нещо се крие зад тази словесна еквилибристика?...

Може би за отговора на тези (и други) въпроси, възникващи при четенето на статията на А. Курчаткин, ще помогне разшифроването от него на понятието „някакъв ценностен идеал“? За съжаление в статията липсва подобна разшифровка. Казано е само, че „самият живот не си е изработил още този ценностен идеал, той само се е замислил за това“, а засега — „повсеместно разрушаване на предишните ценностни начала и жаден стремеж за придобиването им“. Но как можеш „да придобиеш“ онова, което не познаваш?...

Напълно ясно и отчетливо в статията звучи само една мисъл: това „търсене на някакъв ценностен идеал“ е главното, което обединява цяла фаланга от съвършено различни, неприличащи един на друг според нас писатели (А. Жуков и Ч. Амиреджиби, В. Маканин и Г. Баженов, А. Ким и В. Личутин...), в някаква „нова вълна“, която коварната литературна критика — уви! — не вижда, не признава, не включва в широкия литературен разговор.

Но да се обърнем към мнението на същата тази коварна литературна критика. Ето какво пише в дискусиата Игор Золотуски в статията „Огледай се с любов“ в същия брой:

„За кой ли път слушам тези разговори за „втори слой“, за някаква нова вълна, особена „нова словесност“ (фигурира и такъв термин), която уж се измъчва от непризнаване и конкурира онова, което е било преди. За това говорят главно самите представители на този втори слой. Те значи гледат право в очите своето време, застанали са лице срещу лице с истината, а погледът на техните предшественици е бил обърнат към миналото.“

Но ако тази словесност съществува, защо тогава не я виждаме? Защо, както по-рано, говорим за Белов, Распутин, Трифонов, за същия Можаев? Защото те са ни интересни. Защото нещо са направили... Ако имаше „нова словесност“ — щеше да има и шум около нея. Не си спомням в литературата случаи, когато някой прямо и откровено да е казвал на времето истината в очите, а то в отговор да е мълчало.“

Да се обърнем към статията на Игор Дедков „Когато се разсея лиричната мъгла“ (ЛЮ, № 8, 1981), предизвикала остри дебати и спорове, излизайщи далеч извън пределите на нашата дискусия. И макар спорът, повдигнат от статията на И. Дедков, не само не завърши, но в същност само започна — потвърждение на което беше дискусиата в „Литературная газета“ „Съвременният герой: позиция на автора и логика на живота“, — без да предричам финала на този спор, ще изкажа някои предварителни съображения по проблема, повдигнат в статията.

Според мен този проблем е поставен от И. Дедков немного точно. Преди всичко е очевидна онази методологична грешка на статията, за която Дедков беше в известна степен провокиран от статията на А. Курчаткин и другите изказвания в този смисъл, които се опитваха да създадат лъжлива представа за

поколението на „четиридесетгодишните“ като за нещо единично, еднородно и затворено.

Колкото обаче и да се стараят същият този А. Курчаткин и някои негови колеги, а също и повярвалият им И. Дедков да съберат в единна кохорта „четиридесетгодишните“, отгоре на това да я назоват „московска школа“, в действителност от това не излиза нищо. Опитайте се да „впрегнете“ в един впряг Ю. Антропов и Л. Беляева, А. Афанасиев и Ю. Аракчеев, В. Богатирьев и Н. Верещагин, В. Гусев и В. Крупин, А. Ким и А. Жуков, А. Кривоносов и Р. Киреев, В. Личутин и В. Маканин, М. Мирнев и В. Марченко, Г. Немченко и В. Орлов, О. Попцов и А. Проханов, Ст. Романовски и А. Русов, Ю. Скопа и А. Старостин, А. Скалон и Е. Сафонов, В. Степанов и Вал. Солоухин, А. Усольцев и Н. Фомичев, Л. Фролов и В. Шугаев. . .

Аз умишлено се опитах да дам списък на „четиридесетгодишните“ в Московската писателска организация (извинявам се, ако съм пропуснал някой), за да покажа, първо, изобилието от млад подраст в прозата и, второ, за да стане ясно колко те са различни. . . Внимателните читатели на съвременната проза няма да събъркат А. Проханов с В. Личутин, А. Ким с В. Крупин, А. Кривоносов с В. Маканин. . .

Друг е въпросът, че засега далеч не всеки от тях е известен на широкия читател, но и това разделяне на „изоставачи“ и „напреднали“ е достатъчно субективно и случайно. Както става винаги, животът ще промени много неща. Някои сегашни „аутсайдери“ могат далеч да изпреварят онези, които по силата на старателната поддръжка на излишно благожелателната критика или пък благодарение на собствената си инициатива са излезли „по известност“ напред. Да не избързваме с лавровите венци, както и с прибързаните негативни оценки на този извънредно обилен, своеобразен и което е важно, напълно професионален литературен подраст. На тях им вреди и пречи именно, че са толкова много, а, от друга страна, това не може да не радва — от такова изобилие не може да не излязат в края на краищата поне няколко истински крупни таланти. Заявки за това във всеки случай има.

Но „опаковането“ на тези толкова различни и своеобразни писатели в литературнокритически „пакети“, както се опита да направи в хода на дискусиата А. Курчаткин, а след него и И. Дедков, едва ли ще помогне за увеличаването и развитието на тяхната творческа индивидуалност. Именно невъзможността да обедини тази кохорта — по никакви сериозни доказателствени критерии (освен възрастовия) — в една „школа“, в единна „вълна“ е довела А. Курчаткин до необходимостта да изведе в качеството на уж обединяващ „четиридесетгодишните“ признак единствено търсенето засега на ужким отсъстващия при тях „някакъв ценностен идеал“. Впрочем убеден съм, че за болшинството от изброените по-горе писатели този ценностен идеал съществува, тъй като, ако него го няма, как тогава да се пише? И защо да се пише? За човек, който не си е изработил вътрешен ценностен идеал и не го е видял в живота, е рано да влиза в литературата и е по-добре да се заеме с изработването на този идеал по вътрешен, „камерен“, „лабораторен“ път.

Съмнявам се и в това, че всички тези млади писатели са съгласни с А. Курчаткин, че не „селската“ и не „военната“ проза, а единствено Ю. Трифонов е изразил адекватно времето на 70-те години.

Ето какво пише А. Курчаткин за „Друг живот“ на Ю. Трифонов: „Има в нейните герои, в атмосферата на техните интереси, надежди и желания нещо поразително точно, равнозначно на съществуващото в живота. Достатъчно е да си припомним поне това, как главният герой Сергей се лута. . .

И ето кое е любопитно: четеш, да кажем, „Пастир и пастирка“ на В. Астафиев или „Усвятските шлемоносци“ на Е. Носов, или „Предвестни дни“ на В.

Белов и т. н. (да не повтаряме списъка) и през цялото време чувствуваш традицията, основата, нишките, свързващи здраво художествената плът на тези произведения с руското класическо наследство. А в повестта на Ю. Трифонов това наследство го усещаш само като закваска, като ферментационно вещество, с помощта на което втасва „тесто“ от съвсем друг вид — няма и следа от класическата хармония на бита, която напомним за себе си абсолютно във всички произведения от класиката (в това число дори и у Достоевски), макар и като тъга по идеала. Битът и битието в „Друг живот“ — всичко е дисхармония и ако има някаква тъга, това не е тъга по хармонията, а единствено по собственото място в хаоса.“

И така ето го това — „нещо поразително точно, равнозначно на съществуващото в живота“, което за А. Курчаткин е „безветрие“: „всичко е дисхармония и ако има някаква тъга, това не е тъга по хармонията, а единствено по собственото място в хаоса“. Хубаво „безветрие“! При такова разбиране на живота действително не ти е до „хармония“, не ти е до „ценностен идеал“, тъй като той не може и да съществува в живота! В действителност това е „повсеместно разрушаване на ценностните начала“, но към нашата действителност то има слабо отношение.

А има отношение тази „дьяволска“ болест на нравствения нихилизъм към тази именно свършено определена, достатъчно тясна (ако я измерваме с критериите и мащабите на народния живот) среда, която с такова внимание и познание анатомира Ю. Трифонов. Само че той прави това от позициите на достатъчно високия „ценностен идеал“ — иначе и самият художник би се оказал на равнището на тази бездуховна еснафска среда, чийто бит описва в последните си повести.

А. Курчаткин, явявайки се последовател на Ю. Трифонов и наследявайки интереса към „трифоновския“ жизнен материал, явно не е наследил (за съжаление) онзи „ценностен материал“, който с живота си, с биографията, с цялото си предишно творчество си е изработил Ю. Трифонов. Този ценностен идеал, който не позволяваше на Ю. Трифонов да откъждат изследваната от него бездуховност, пошла живот на свършено определен слой хора с нашата действителност като цяло, който му помагаше извън тази бездуховност да вижда „друг живот“, да вникне в него и в „Нетърпение“, и в „Пламъците на огъня“, и в своите разкази, и в „Утоляване на жаждата“.

Така наречената „московска школа“ в прозата — по-скоро „трифоновска“ школа, и то в много тесен смисъл — е школа на „к ъ с н и я“ Трифонов, без да се има пред вид, че „късният“ Трифонов израсна от Трифонов в „Утоляване на жаждата“, „Пламъците на огъня“ и „Нетърпение“.

Това не е никаква школа, а отделни писатели, учили се от Трифонов и с различна степен на успех усвоили неговите уроци, декларирани по-често в статията, отколкото в собствената им проза. Но не можем само по няколко, макар и активни позиции да съдим за генерацията като цяло. И. Дедков малко прибързано и некритично възприе този субективен термин „московска школа“ с уговорката наистина, че не го е измислил сам. Така случайно в тази „школа“ попаднаха и някои от изброените в статията писатели, което за съжаление ослаби доказателствеността на това извънредно актуално и своевременно изказване на И. Дедков.

Своевременността на това изказване аз виждам преди всичко в това, че по пътя на предметния, конкретен, макар и прекомерно заострен, а понякога и умишлено схематизиран анализ (опитайте се да нанижете на „шампура“ на една, дори много важна и много явна мисъл сюжетите на десетки разнородни, разнообразни произведения — без да искате, нещо ще опростите, ще обрежете, ще изтълкувате не докрая или не така!) авторът на статията „Когато се разсея

лиричната мъгла“ с пълна очевидност показва към какви тревожни резултати довежда младите писатели незрелостта, неизработеността (да си спомним А. Курчаткин) на авторски „ценностен идеал“.

А незрелостта, липсата на „ценностен идеал“ означава за писателя по думите на Писарев недостиг на „нравствена връзка с онова общество, сред което той живее“.

В статията на И. Дедков се съдържа скрита полемика и с една от моите предишни статии. Напомняйки базирането ми на Чернишевски, на неговите думи от статията „Руският човек на rendez-vous“, че без „придобиване на навика за самотно участие в гражданските дела“ „детето от мъжки пол“, изстравайки, „става същество от мъжки пол“, но мъж „не става или поне не става мъж с благороден характер“, Дедков предполага, че тези верни, както пише той, за всички времена думи са уместни за една статия, която призовава писателите към граждански активно творчество и ги предпазва от прекомерно увлечение по изобразяването на картини от частния и личния живот. Обаче, продължава мисълта си Дедков, самата тургеневска „Ася“ е повест само за частния живот, за любовта, а не за освобождаването на селяните от крепостна зависимост. И все пак целият ѝ нравствен смисъл „под перото на Н. Г. Чернишевски“ спомага за раждането на една по-широка мисъл за живота, за характера на съвременника, за психологията на обществената нерешителност, непоследователност, страх и пр.!

„Може би преди да зовем към преодоляване от литературата на всичко „затворено-битово“, „частно“, „лично“, си струва да се опитаме да разберем какво се вмести в този тесен кръг? Какво „частно“ и „лично“? Какви страсти, какви хора?“ — пита И. Дедков, като явно има пред вид онова от само себе си разбиращо се обстоятелство, че „частният“, „личният“ живот е давал и дава на писателя много богат материал за вникване в обществения живот. Но кой ще оспорва това!

Кой ще говори подобни празни приказки, ще призовава „към преодоляване от литературата на всичко „затворено-битово“, „частно“, „лично“! Става дума за друго — това „прекомерно увлечение по изобразяването на картини от частния и личния живот“ да не измести граждански активните начала в творчеството! А главно — изображението на „частното“, „личното“, „затворено-битовото“ в литературата (в традициите на великата руска класика, на които във връзка с повестта „Ася“ се основава и И. Дедков) да таи в себе си (да си спомним оценката на В. Росляков за повестите на Ю. Трифонов) „дълбочинно навлизане от частния бит в обществения“.

Между другото, именно в защита на тази традиционна за руската революционна демокрация гледна точка е написал своята статия И. Дедков! Чрез съвременния литературен материал той потвърди това, което още на времето с пределна откровеност и яснота каза Писарев, иронизирайки изпразнените от гражданско съдържание произведения, в които задължително „става разбиване на някакво паразитно сърце — мъжко или женско. Това разбиране може да бъде много ефектно в повест или в роман. Но всички подобни романи и повести, колкото и талантиливо да са написани, непременно са фалшиви в основния възглед на автора върху предмета. . .“ Защо? Защото попиването на „мъничкия свят от чисто лични радости, от чисто лични огорчения“, „миловидните картинки на любовни терзания и любовен възторг“, „очарователните описания на лунни нощи, летни вечери и страстни въздишки скриват от читателя „най-главното“, подчертава Писарев, „онази неразривна връзка, която съществува между участта на отделната личност и положението на цялото общество“.

В статията на И. Дедков е изразена тревога по най-голямата претенция, която може да бъде предявена към литературата: по дълбочината „на нравствената връзка“ на встъпващите в литературата писатели с обществото, сред което

те живеят. От това (при наличие на талант) на първо място зависи техният утрешен ден в литературата, степента на сериозност на присъствието им в нея.

Критикът е прочел голямо количество произведения от млади писатели, прочел ги е с цел, за да разбере помислите и поведението на техните герои: „Какво именно е завладяло, увлякло тези хора? От какво са погълнати умът и душата им?“

А след като е прочел и изложил сюжетната същност на дузина книги, се е убедил и, струва ни се, е убедил безпристрастния читател, че главното, което „завладява и увлича“ техните герои, онова, от което, са погълнати умът и душата им“, уви, са „чисто личните радости и чисто личните огорчения“, „любовните терзания и възторзи“ само че настроени не на старинен — от времето на Писарев, — а на чисто съвременен строй: „Верни жени и неверни мъже, неверни жени и верни мъже, щастливи любовници, нещастни любовници и т. н. — всички варианти на всякакви вкусове и настроения!“

А какво ще правим с тази „неразривна връзка“, която съществува между живота на „отделната личност и положението на цялото общество“? С „дълбочинното навлизане от частния бит в обществения“? Този въпрос не може да не занимава критика. И критикът го поставя — сардонично, тревожно, но въпреки това с цялата му определеност: „Ако центърът на всичко е любовта в нейните днешни и вечни варианти, то поне в „покрайнините“ ѝ — фабричните, заводски, в други някакви канцеларии, лаборатории, аудитории — трябва да съществува и някаква Работа? Та нали не само безделници населяват този град? Нито рентиери? Нито прахосници на наследства?“ Ето въпросът, с който критикът се обръща към изследваните от него писатели.

Уви, отговорът, който той намира след подробния анализ на тази купчина от книги, е извънредно неутешителен.

Преди всичко, както става ясно, Работата във всички тези романи за любовта обикновено е п р и з р а ч н а и не интересува сериозно нито авторите, нито героите; „същността на работата, нейната душа, цел, старомодното „в името на какво?“ нямат значение“.

Неизработеността на ценностен идеал, на ценностни критерии в изображаването на тези объркани, чисто лични, частни обстоятелства довежда авторите към „вibration“ на моралните оценки, към елементи на нравствен релативизъм.

Така вече онова, което до вчера беше предмет на „изобличителната“, „антиеснафска литература“, днес просто се „описва“. Никакво „изобличаване“, никакви „груби“, „користни“ чувства. Нас просто ни канят да видим този живот, да разберем неговото естество, да вникнем в неговите желания и надежди, да му съчувствуваме, да не съдим строго и прибързано. . .

Възможно е това разбиране да е реакция срещу „лоши пиеси“, срещу логиката на „плакатите“, срещу „морални проповеди“ на аморални хора или срещу още нещо в изкуството и живота, но то е призовано сякаш да възстанови „равновесието“. Но да го възстанови, за да го разруши отново. От жестоката, безжизнена определеност, неприемлива за нравствения разум и естетическото чувство — към неопределеност, относителност, също толкова неприемлива за нравствения разум и естетическото чувство. „Жива вибрация“ има и когато всичко поотделно и заедно е във вечно движение, във вечна изменчивост и възможно ли е тогава да ги различим и да кажем: ето го порока, ето я добродетелта; ето го светеца, мъченика; ето го убиеца, изверга, лъжеца, престъпника. . . Най-доброто облекчение за „злодея“ (ако той все още се нуждае от него) е в убеждението, че всички са такива, само че се прикриват, всички „вибират“ между злото и доброто, а не познават истинската воля и свобода. . .“

И. Дедков е доловил много тревожна, заостряща вниманието тенденция в развитието на съвременната проза! Дай боже, той да греша, да не е прав, но се страхувам, че е прав.

Както е известно, патосът, страстта на нашата проза от 70-те години беше напълно да възвърне, да утвърди в живота — и литературата — безусловността на висшите нравствени ценности и етически критерии, висотата на нравствените изисквания, определеността на границите между доброто и злото. И между другото, това са вечни истини, вечни ценности, които всеки път, в новите социални условия, на своето равнище на разбиране доброто и злото защитава, отстоява всяка истинска литература. Отдалечаването от тези нравствени истини, от казаното от високи и точни нравствени критерии в литературата, стремежът към заличаване границите между доброто и злото е първият признак за декаданс, подхлъзване към нравствения релативизъм, „позволяване на всичко“ вследствие въздействието на сатанинските буржоазни начала.

Откъде идват в някои книги тези нотки на морално-етична „вибрация“, тази готовност за „игра на понижаване“ в нравствено-етичната сфера от живота на личността, тази заниженост и размитост на нравствените критерии, на подценяване поведението на героите, това отслабване на „нравствената връзка“ на героите с обществото, в което те живеят? Такова отслабване според вярната характеристика на И. Дедков създава „свят, в който дребното, второстепенното е по-ярко от останалото. То измества останалото и настойчиво се набива в очи. . . . Светоусещането на тези герои, тяхното поведение са лишени от силна доминанта, с която да е съобразен техният живот. Нищо, дори Работата, за която те, както ни убеждават, „имат талант“, не ги занимава сериозно. В небето над тях няма звезди, пък и има ли небе? В домовете им рядко звучи детски глас, по-често ни запознават не с децата, а с това, как да се избавим от бъдещи деца. Това е свят с някаква неясна йерархия на човешките ценности. Йерархия, която е почти невъзможна. Някаква картонена къщичка. Учат те, че това е в реда на нещата. Казват ти, че именно това е съвременният свят без сантиментални илюзии, без надута декламация и е време да свикнеш с него, а не да се плашиш от неговите честни изображения. Защо да не свикнеш? — с ирония пита критикът. — Но не достига художествена сила, за да ни убедят, че светът е действително такъв. Не достига може би и затова, защото светът все пак не е такъв. . . . И оттук неистинността на подобна проза, „твърде малкото правда, жива вода, толкова необходимо на човека за живот.“

Цитирам толкова подробно статията на И. Дедков, защото обективно тя трябва да помогне на прозаистите, за които става дума в нея, да ги накара още един път да проверят себе си, своето светоусещане, принципите на своя подход към живота. Да ги провери с целия предшествуващ опит на великата руска литература, наравно с опита на нашата най-добра проза от изминалото десетилетие.

Отново и отново да провери — преди всичко за себе си — доколко е вярна и справедлива тази теория за „безветрието“, ако светът е поставен на ръба на своята гибел, в огъня на вероятна термоядрена война, ако черните сили на антихуманизма и реакцията водят истинска психологическа и идеологическа война против социализма, ако вълните на дехуманизацията и „позволяване на всичко“ са залели капитализма, ако бацилите на потребителството и дребнобуржоазната користолюбива психология водят разрушителна работа и в недрата на нашето общество! . . .

Може ли — вместо дееца, съзидателя, радателя за главното, с което живее днес човекът и народът — да се утвърждава в литературата егоистично-потребител, равнодушният към основното в живота, потребителят на душевен и жизнен комфорт, който се занимава главно с любов, а в почивките — с кариера, неотегчен нито от чувство за дълг пред отечеството, нито от чувство за отговорност пред хората и обществото, което го е отгледало? А освен това да заменяме неговия дълбоко безнравствен, егоистичен рефлекс — за новото слово в литературата?

Уверен съм, че абсолютното болшинство на тази литературна генерация, която влезе в литературата през 70-те години, няма да приеме това. И не смята, че „битът и битието“ на нашия живот са „дисхармония и ако има някаква тъга, това не е тъга по хармонията, а единствено по собственото място в хаоса“, че светът е един хаос, в който са заличени границите на доброто и злото, където „моралната вибрация“ в човешките взаимоотношения постепенно придвижва света по наклонената плоскост към границите на „всичко позволеното“.

Когато четеш страстните художествено-публицистични романи на А. Проханов или изтънено-философската проза на А. Ким, или дълбоко психологичните произведения на Вл. Гусев, или социално-активните повести на А. Кривонов, когато книга след книга четеш В. Личутин и В. Мирнев, В. Марченко и Ю. Скопа, В. Маканин и А. Жуков, Н. Фомичев и Л. Беляева и много други, бих казал — болшинството от т. нар. „четиридесетгодишни“, — виждаш, че героите във всички тези книги имат твърда вътрешна доминанта на нравствено поведение. И това е обществената, гражданска доминанта, определяща техния стремеж към социално активен и честен живот, към живот по законите на гражданската честност и гражданското мъжество.

Статията на И. Дедков е своевременно предупреждение към онези от младите, които, смятайки себе си за ученици и последователи на Ю. Трифонов, се опитват да заимствуват от него жизнен материал, но не постигат дълбоко, болезнено, изстрадано отношение към него.

Подобна позиция е в най-дълбоко противоречие с онова, което времето очаква от литературата. То изисква формиране на героични и едновременно с това — граждански активни, инициативни и неотстъпчиви, мъжествени и дрзки в борбата за общонародния интерес характери. Както правилно отбеляза на Седмия конгрес на писателите Фьодор Абрамов, „нравствената активност на човека, способността да бъде верен на гласа на съвестта и справедливостта — не е ли в това истинският героизъм“?

Развитие и успех през 80-те години ще има не прозата, която „играе“ на нравственост, откъсвайки личната сфера на човешкия живот от конкретно-историческите социални и политически начала, а такава проза и такъв неин герой, които ще утвърждават на земята духа на нравствена активност, на гражданска непримиримост, на мъжествена борба за процъфтяване на отечеството, за нашите хуманни комунистически идеали.

Преведе от руски: Емилия Иванова